

KOMPLEKS YONDASHUV – KRIMINOLOGIYA YO‘NALISHINING ILMIY-AMALIY INTEGRATSIYASI

Abdurasulova Qumrinisa Raimkulovna

*yuridik fanlar doktori,
Toshkent davlat yuridik
universiteti kafedra professori*

*доктор юридических наук,
профессор кафедры
Ташкентского государствен-
ного юридического
университета*

*Doctor of Law,
Professor of the Department of
Tashkent State Law University*

Umirzakov Begzod Ataboyevich

*yuridik fanlar bo'yicha falsafa
doktori (PhD), dotsent,
O'zbekiston Respublikasi IIV
Akademiyasi*

*доктор философии (PhD) по
юридическим наукам, доцент,
Академия МВД Республики
Узбекистан*

*Doctor of Philosophy (PhD) in
Legal Sciences, Associate
Professor, Academy of the MIA of
the Republic of Uzbekistan*

Annotatsiya. Maqolada kriminologiya, kriminologik ta'limotlar, jinoyatchilik, jinoyatchilikning sabab va shart-sharoitlari, jinoyatchi shaxsi, jabrlanuvchi shaxsi hamda jinoyatlar profilaktikasi to'g'risida faylasuflar: Aristokl (Platon), Aristotel (Arastu), Sokrat (Suqrot), Sharl Lui Monteskyo, Chezari Bekkaria va Meremia Bentam, Jan Pol Marat. Immanuel Kant, Georg Vilgelm Fridrix Gegel, Lamber Adolf Jak Kettle, Frans Yozef Gall, Chezari Lombrozo, Ogyust Kont, Rafael Garofalo, Gans Grossning g'oyalari, fikrlari, qarashlari, nuqtai nazarlari va asarlari yuzasidan fikr-mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: kriminologiya, kriminologik ta'limotlar, jinoyatchilik, jinoyatchi shaxsi, jinoyatchilikning sabab va shart-sharoitlari.

A COMPREHENSIVE APPROACH - SCIENTIFIC AND PRACTICAL INTEGRATION OF THE CRIMINOLOGY FIELD

Abstract. The article examines the ideas, thoughts, views, perspectives, and works of Western philosophers such as Aristocles (Plato), Aristotle, Socrates, Charles Louis Montesquieu, Cesare Beccaria and Jeremy Bentham, Jean-Paul Marat, Immanuel Kant, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Adolphe Quetelet, Franz Joseph Gall, Cesare Lombroso, Auguste Comte, Raffaele Garofalo, and Hans Gross on criminology, criminological teachings, crime, causes and conditions of crime, the personality of the criminal, the personality of the victim, and crime prevention.

Keywords: criminology, criminological teachings, crime, criminal personality, causes and conditions of crime.

Jinoyatchilik qanday hodisa, jinoyatchilar kimlar, nima uchun ular jinoyat sodir etadilar, degan savollarga faylasuflar, tarixchilar, huquqshunoslar, sotsiologlar, psixolog va psixiatrlar o'z asarlarida javob topishga harakat qilganlar.

Dunyo miqyosida jinoyatchilikning umumiy tushunchasi va ko'rinishi sekin-asta shakllangan bo'lib, ko'pgina kriminolog olimlar o'z asarlarida jinoyatchilik, jinoyat sodir etgan shaxs, jinoyat sodir etish sabablari kabi mavzularga alohida to'xtalganlar [1].

“Kriminologiya” atamasi lotincha “*crimen*” – jinoyat, jinoiy xulq-atvor, yunoncha “*logos*” – fan, ta'limot, bilim so'zlaridan olingan bo'lib, “kriminologiya” – jinoyat yoki jinoiy xulq-atvor haqidagi fan yoki ta'limot degan ma'noni bildiradi [2]. Ushbu so'z o'zbek tiliga aynan tarjima qilinganda “jinoyat haqidagi ta'limot” ma'nosini beradi. Lekin bu tushuncha kriminologiya sohasidagi ilmiy bilimlarning to'liq mazmunini qamrab ololmaydi. Chunki “Kriminologiya” fani jinoyatlarning majmui – jinoyatchilikni o'rganadi, shuningdek, ushbu fanning tahlil qamroviga nafaqat jinoyatchilik, balki jinoyatlar profilaktikasi haqidagi ilmiy bilimlar tizimi ham kiradi [3].

Kriminologik ta'limotlar o'z rivojlanishida uzoq va murakkab, ya'ni alohida g'oyalar, qarashlardan toki tarixiy materialistik asosda ishlab chiqilgan butun bir bilimlar, qarashlar tizimigacha bo'lgan yo'lni bosib o'tdi.

Kriminologik ta'limotlar – jinoyatchilik, uning sabab va shart-sharoitlari, jinoyatchi shaxsi, jabrlanuvchi shaxsi hamda jinoyatlar profilaktikasi to'g'risidagi g'oyalar, fikrlar, qarashlar va nuqtai nazarlar majmui. Kriminologik ta'limotlarning shakllanish jarayoni juda qadim zamonlarga borib taqaladi [3].

Dastlabki kriminologik ta'limotlar nafaqat diniy ta'limotlar va xalq og'zaki ijodi namunalarida, balki mutafakkir faylasuflarning fikr va qarashlarida ham o'z aksini topgan. Xususan, G'arb faylasuflari Aristokl (*Platon*), Aristotel (*Arastu*), Sokrat (*Suqrot*) va boshqalar kriminologik ijtimoiy hodisalar haqida o'z qarashlarini bildirib o'tganlar.

Yunon faylasufi Aristoklga (*mil. av. taxm. 427–347*) ustoz Sokrat “Platon” (*keng yelkali, keng ko'krakli degan ma'noni beradi*) deb nom qo'ygan.

Platonning 30 ga yaqin asarlari saqlanib qolgan. Ulardan muhimlari: “Apologiya” (*Sokratni himoya qilish*), “Kriton” (*qonunni hurmat qilish haqida*), “Laxet” (*mardlik haqida*), “Xarmid” (*aql bilan ish qilish haqida*), “Fedon” (*adolat haqida*), “Qonunlar”, “Siyosatdon” va boshqalar [8].

Platon insonning quyidagi to'rt asosiy fazilatini ajratadi: 1) donishmandlik; 2) mardlik; 3) aql bilan ish qilish; 4) va eng asosiysi, boshqa fazilatlar o'rnini to'ldiradigan va qo'shib ketadigan fazilat – adolat.

Platonning g'oyalari dastlabki kriminologik ta'limotlarning shakllanishiga muhim hissa qo'shgan. Jumladan, uning fikricha:

- qonun chiqaruvchilar shunday qonunlar ishlab chiqsinlarki, bu qonunlar ta'sirida kishilar o'zlarini jinoyat sodir qilishdan tiysinlar;
- jamiyat barcha a'zolarining odil jamiyatdagi qonunlarga bo'ysunishi ijtimoiy taraqqiyotning asosiy garovidir. Qayerdagi qonunlar hokim ustidan hukmron bo'lsa, hokimlar esa qonunga qul bo'lsa, o'sha davlat gullab yashnaydi. Agar davlat qonunlar ustidan yaroqsiz hokimiyatni o'rnatib qo'yadigan bo'lsa, u holda qonun hech qanday foyda bermaydi, aksincha, davlat uchun juda katta zarar keltiradi;
- g'azab, rashk, rohat-farog'atga intilish, adashish, ko'rolmaslik kabilar jinoyatning sabablari bo'lishi mumkin;
- jinoyatchiga jazo tayinlash nafaqat shaxslarni jinoyat sodir etishdan tiyadi, balki jazo ma'lum darajada jinoyatchi uchun foydali, jazo orqali jinoyatchining qalbi poklanadi;

- jazo faqat jinoyat sodir qilgan shaxsning o'zigagina tayinlanishi, uning yaqin qarindoshlariga nisbatan, hatto davlatga qarshi jinoyat sodir etganda ham, qo'llanilmasligi lozim;

- jazo berishda faqat jinoyatning xususiyatiga emas, balki aybdorning niyatiga, jinoyatning makkorlik yoki rahmsizlik yoxud yoshlik qilib, yengiltaklik bilan sodir etilganligiga ahamiyat berish kerak [3].

Yana bir yunon faylasufi Aristotel (*mil. av. 384/383–322/321*) [9] dan boy ilmiy meros qolgan. Ular orasida eng mashhurlari: “Politiya”, “G'oyalar haqida”, “Farovonlik haqida”, “Kategoriyalar”, “Jon haqida”, “Nikomax axloqi”, “Yevdem axloqi”, “Axloqi kabir”, “Siyosat”, “Ekonomika”, “Etika”, “Poetika”, “Ritorika” va boshqalar. Aristotelning g'oyalari dastlabki kriminologik ta'limotlarning shakllanishida muhim o'rin tutadi. Jumladan, uning fikricha:

- jinoyatlarning oldini olish, avvalambor, buzuq va aqlga zid bo'lgan odatlarga qarshi kurashdir, ya'ni jamiyatni shunday qurish kerakki, u aqlga zid bo'lgan, buzilgan axloq, urf va odatlarga qarshi kurashsin;

- jinoyatchilikning sabablari davlatdagi betartiblik, o'g'irlangan mulkni yashirishning osonligi, muhtojlik, kambag'allik, ochko'zlik, haqiqiy imkoniyatlarga nisbatan ko'proq boylikka ega bo'lishga intilish, jabrlanuvchilarning qo'rqanligi yoki xohlamasligi tufayli jinoyat to'g'risida shikoyat bilan murojaat qilmasligi, jazoning yengilligi, sudyalarning pastkashligi va boshqalar bo'lishi mumkin;

- jazolanishdan qo'rqanligi uchun ham shaxs jinoyat sodir qilishdan o'zini to'xtatib turadi;

- jinoyat sodir qilish natijasida qanchalik ko'p foyda, rohat-farog'at olingan bo'lsa, jazo ham shunga muvofiq ravishda qattiq bo'lishi kerak.

Shunday qilib, kriminologik ijtimoiy hodisalarni o'rganish insoniyat tarixining juda qadim zamonidan boshlanganligiga guvohi bo'lmoqdamiz.

O'sha davrdagi Rim faylasuflari tomonidan jinoyat uchun jazo tayinlashdan ko'zlangan maqsad aybdorni tuzatish, jamiyatning xavfsizligini va boshqa shaxslarning jinoyat sodir qilmasligini ta'minlash ekanligi ta'kidlangan.

Rim imperiyasi qulaganidan keyin hukmronlik cherkovning ixtiyoriga o'tdi va jinoyat sodir qilish inson taqdiri bilan bog'lab yoki kishi qalbiga yomon ruhlarning joylashib qolganligi bilan bog'lab tushuntirila boshlandi. Bu bilan jinoyatchilik va uning sabablarini ilmiy tahlil qilish hamda bu borada erkin fikr yuritish deyarli to'xtab qoldi. Natijada kanon huquqi (*cherkov qarorlari to'plami*) shakllandi va u bilan cherkovning ichki masalalari, nikoh va oila, mulkiy masalalar tartibga solindi.

O'rta asrlarda jinoyatchilik haqidagi ta'limotlar to'liq cherkovning ixtiyorida bo'lib keldi. Buning natijasida kriminologik ta'limotlar sohasida inqiroz yuz berdi.

XVIII asrda yashab ijod qilgan mutafakkirlar huquqni jamiyatda vujudga keladigan nizolarni hal qilishning eng asosiy vositasi sifatida e'tirof etishdi. Bu fikr asosida huquqiy davlat barpo etish g'oyasi ilgari surildi. Huquqiy davlatning asosiy vazifalaridan biri sifatida jinoyatlarning oldini olish ko'rsatildi.

Jinoyatchilik va unga qarshi kurashish muammolarini tizimlashtirish hamda ilmiy jihatdan anglab yetishning tavsifi XVIII asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi.

O'sha davrlarda hali o'z nomiga ega bo'lmagan kriminologiya fanining vujudga kelishi jinoyat huquqining klassik maktabi bilan bog'liqdir.

Kriminologik ta'limotlarning vujudga kelishi va rivojlanish jarayonini *uch davrga* ajratgan holda o'rganish mumkin:

birinchi davr, klassik davri – bu XVIII asrning ikkinchi yarmidan XIX asrning uchinchi qismigacha bo'lgan davrga to'g'ri keladi;

ikkinchi davr, pozitivizm davri – bu XIX asrning oxirlari va XX asrning 20-yillarga to‘g‘ri keladi; *uchinchi davr*, zamonaviy yoki plyuralistik davri – bu XX asrning 30-yillaridan hozirgacha bo‘lgan davrga to‘g‘ri keladi.

Kriminologik ta‘limotlarning vujudga kelishi va rivojlanishining *klassik davri* o‘tmishdagi feodalizmdan kapitalizmga o‘tish bosqichini turli g‘oyaviy oqimlarga to‘g‘ri keladi (XVII – XVIII asrlar).

Ushbu davrdan boshlab kriminologiya fani jinoyatlarni g‘ayritabiiy, mo‘jizaviy kuchlar ta’siri natijasida paydo bo‘ladigan “ruhiy tushkunlik” deb ataladigan geologik nuqtai nazardan boshqa davrga o‘ta boshlagan hamda nima uchun inson jinoyat sodir etadi? degan savollar va nazariy tushunchalar yuzaga kela boshlagan.

Bu davrda jinoyat, ya’ni jamiyatga zid qilmish (xatti-harakat)lar, ularning sabab va shart-sharoitlari hamda ushbu qilmish (xatti-harakat)larni sodir etgan shaxslarga nisbatan diniy jihatdan yondashilgan. Nazarda tutilgan qilmish (xatti-harakat)lar og‘ir gunoh, uni sodir etgan shaxs esa shayton yo‘ldan urgan gunohkor kimsa sifatida talqin qilingan. Javobgarlik masalalari ham diniy qoidalar asosida amalga oshirilib, asosan kastratsiya jazo turlari (osish, boshini tanasidan judo qilish, gulxanda yoqish, barmoq yoki qo‘llarni kesish kabilar) mavjud bo‘lgan.

Ushbu davrdan boshqa davrlarga o‘tish jarayonida jinoyatchilarga nisbatan qo‘llaniladigan jinoiy jazo choralari nisbatan insonparvarlik (gumanizm) prinsipi asosida yondashish g‘oyalari shakllangan.

Sharl Lui Monteskyo, Chezari Bekkaria va Meremia Bentam ushbu davrning buyuk namoyondalari sanalishadi.

Fransuz faylasufi va huquqshunosi Sharl Lui Monteskyo (1689–1755) [10]ning ilmiy qarashlari kriminologik ta‘limotning rivojiga katta hissa qo‘shdi. U “Qonunlar ruhi haqida”gi falsafiy-huquqiy asarida shunday fikrni bildiradi:

“Aqlli qonun chiqaruvchi jinoyat uchun jazo haqida emas, balki jinoyatlarning oldini olish uchun qayg‘uradi. U jinoyat uchun jazolash emas, balki axloqni yaxshilash uchun harakat qiladi”.

Shuningdek, buzuq axloqni jinoyatchilikning asosiy sababi sifatida ko‘rsatib, davlat kishilarda eng yaxshi axloqni shakllantirishga ahamiyat berishi zarurligi haqida yozadi. U jinoyatlarni tasniflab, jazo jinoyatning og‘irlik darajasiga qarab tayinlanishini yoqlab chiqqan edi.

Shundan so‘ng uning jinoyatlarning oldini olish haqidagi ilg‘or g‘oyalari italiyalik huquqshunos Chezare Bekkaria (1738–1794) [11] tomonidan rivojlantirildi hamda huquqiy nuqtai nazardan asoslab berildi.

Insoniyat tarixida jinoyat va jazo masalalariga bag‘ishlangan birinchi maxsus kitob – Ch. Bekkarianing 1764-yilda chop etilgan “Jinoyatlar va jazolar haqida” degan asari. Bu kitob Ch. Bekkariaga katta shuhrat keltirgan. *Shu kitob asosida 1800-yilda Angliya Jinoyat kodeksi ishlab chiqilgan.* Shundan keyin ko‘pgina Yevropa mamlakatlarida Jinoyat kodekslari ishlab chiqila boshlangan.

Ch. Bekkarianing ilmiy qarashlarida jazoning jinoyatchilikning oldini olishdagi ahamiyatiga jiddiy e’tibor qaratilgan. Jumladan, uning fikricha:

- axloq sohasida olib borilayotgan siyosat inson tabiatiga xos va doimiy bo‘lgan his-tuyg‘ularga suyanmas ekan, axloqning yaxshilanishiga umid qilib ham bo‘lmaydi;
- jazo jinoyat sodir etish istagining oldini oluvchi ichki omilga aylanadi. Ammo buning uchun jazo rasmiy, oshkora bo‘lishi, darhol qo‘llanishi va qilmishga mos bo‘lishi kerak;
- jinoyat uchun jazolagandan ko‘ra, uning oldini olgan yaxshidir, yaxshi qonun chiqaruvchining maqsadi ana shunday bo‘lishi kerak. Ammo buning uchun shaxs davlat va jamiyatning to‘la fuqarolik huquqiga ega bo‘lishi kerak [5].

Mashhur fransuz mutafakkiri Jan Pol Marat [12] (1743–1793) jinoyatchilikning sabab va shart-sharoitlarining jamiyatning axloqiy sohasiga ta'siri masalasiga alohida ahamiyat bergan. U 1790-yili chop ettirgan “Jinoyat qonunchiligi rejasi” nomli kitobida jinoyatchilikning sabablari hukmron sinf bilan mehnatkashlar o'rtasidagi qarama-qarshilikda yotadi, shuning uchun qonun kambag'allar bilan boylar o'rtasidagi farqni imkoni boricha qisqartirishga harakat qilishi kerak, deb hisoblaydi.

Muayyan jinoyatning sodir etilish mexanizmini o'rganishga nemis faylasuflari Immanuel Kant (1724–1804), Georg Vilgelm Fridrix Gegel (1770–1831) ham jiddiy ahamiyat berishgan.

I. Kantning fikricha, shaxsga va mulkka qarshi jinoyatlar boshqalarning maqsadini o'z maqsadi uchun qurbon qilishdan iboratdir. U iroda erkinligi masalasida, o'z erkinligimni o'z xohishim bilan hal qilaman, bunda boshqalarning erkinligini buzmasam bo'ldi, degan nuqtai nazarni ilgari surgan.

G. Gegel esa jinoyatlarning ijtimoiy xavfliligi hayotning salbiy tomoni ekanligini uqtiradi, bunda aybdorni jazolash jamiyat uchungina emas, balki jinoyatchining o'zi uchun ham foydalidir [4], deb hisoblaydi.

Statistika nazariyotchilari tomonidan ham kriminologiyaning asosiy muammolari o'rganila boshlangan. Statistik tahlil vositasida jinoyatchilikning boshqa ijtimoiy hodisalar bilan aloqadorligining turli jihatlari aniqlangan.

Jumladan, Lamber Adolf Jak Kettle (1796–1874)ning xulosalariga ko'ra, jinoyatchilarning jinsi, yoshi, jinoyat sodir etish joyi va jinoyat qurollarini ishlatishlaridan kelib chiqqan holda, jinoyat sodir etilishining qiyosiy ko'rsatkichlarini aniqlash mumkin. Shuningdek, u jinoyatchilik jamiyat hayotidagi juda ko'p salbiy holatlar bilan bog'liq ekanligiga ham alohida e'tibor qaratgan. U jinoyatchilikning rivojlanish qonuniyatlarini tushuntirishga harakat qilib, “jinoyat sodir etishga moyillik odamning yoshi, jinsi, kasbi, ma'lumoti darajasi, yilning mavsumi va boshqalarga bog'liq bo'ladi”, shuningdek, uning jinoiy xulq-atvorning vujudga kelishiga ijtimoiy muhit sababchi [13], degan fikrlari asoslidir.

Avstriyalik vrach, frenolog (*kishining ruhiy va axloqiy xususiyatlari uning bosh suyagining tuzilishi bilan bog'liq ekanligi haqidagi nazariya asoschisi*) Frans Yozef Gall [14] (1758–1828) antropologik tadqiqotlarning asoschisi hisoblanadi. U barcha jinoyat sodir qilgan shaxslarni uch turkumga bo'ladi:

- birinchi turkumga o'ziga jalb qiluvchi, yomon havas va qiziqishlarga, o'zidagi tug'ma sifatlarga tayanadigan jinoyatchilarni kiritadi. Bunday shaxslar o'z harakatlarining faqat qonun bilan munosabatini solishtiribgina qolmasdan, balki ancha yuksak g'oyalarga ham solishtiradilar;
- ikkinchi turkumga tabiatan hamma narsadan mahrum bo'lgan shaxslarni kiritadi. Ular o'zlarining tug'ma sifatlariga ko'ra bo'sh va oson beriluvchan bo'lib, jinoiy maylga yengil beriladi;
- uchinchi turkumga birinchi va uchinchi turkum o'rtasidagi jinoyatchilar kiradi. Bu turkumdagi jinoyatchilar tabiatan jinoyat sodir etishga moyil kishilardir. Shu bilan birga, ularda tabiatan yomon, yaxshi sifatlari mavjud bo'lib, ular o'zlarini o'rab turgan muhit ta'sirida jinoyat yo'liga o'tib qoladilar.

F.Y. Gallning fikricha, jinoyat uni sodir etuvchi shaxsning mahsuli hisoblanadi, shunga ko'ra jinoyatning xususiyati bu individlarning tabiati va u yashab turgan muhitga bog'liq bo'ladi. Shuni e'tiborga olib, jinoyatni to'g'ri baholash mumkin, deb hisoblaydi.

Pozitivizm (ijobiy maqsad sari rivojlanish) davri XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlandi. Bunga sabab Yevropa jamiyatida sezilarli darajada jinoyatchilikning o'sishi kuzatildi va shu bilan birga, tabiiy va gumanitar fanlar rivojlana boshladi. Bu rivojlanish jinoyatchilikni chuqur va mukammal o'rganish imkoniyatini vujudga keltirdi. Natijada jamiyatga zid qarashlar, qilmishlar va ularni sodir etgan shaxslarni o'rganish yuzasidan tadqiqotlarning yangi-yangi usullari ham paydo bo'la boshladi.

Insonni o'rganadigan fanlarga esa aniq fanlarning usullarini qo'llash natijasida antropologiya, sotsiologiya (jamiyatshunoslik) va statistika fanlari vujudga keldi.

Bu davrdagi kriminologik bilimlarning metodologik asosini pozitivizm falsafasi tashkil etgan. Ushbu falsafada jamiyat hayotining turli tomonlari (qirralari) haqida bilimlar to'plangan.

Klassik davrda kriminologik ta'limotlar asosan aqlan fikrlash bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, pozitivizm davrida esa sodir etilgan jinoyatlar miqdor va sifat jihatdan o'rganilib, statistik va boshqa daliliy ma'lumotlarga asoslana boshladi. Pozitivizm davrida jinoyatlarning sabab va sharoitlarini hamda uni sodir etgan shaxslarni o'rganuvchi ikkita katta yo'nalish vujudga keldi:

Birinchi yo'nalish, biologik yo'nalish – Italiyaning Turin shahrida vujudga kelgan bo'lib, Chezari Lombrozo (1835–1909) asos solgan antropologik maktab yuzaga kelgan. Keyinchalik bu yo'nalish xavfli holat nazariyasi, turli biologik qarashlar yoki yondashish nazariyasi (endokrin, genetik, konstitutsional va h.k.) kabi boshqa bir qator nazariyalar bilan to'lib bordi.

Tug'ma jinoyatchilar haqidagi nazariyani italiyalik psixiatr vrach Chezari Lombrozo asoslashga harakat qildi. “Dekabrning sovuq kunlaridan birida men surgun qilingan mahkumning bosh suyagini ko'zdan kechirayotib, uning bosh suyagida bir qancha quyi umurtqalilarga xos bo'lgan odatdan tashqari belgilarni ko'rib chiqar ekanman, ko'z oldim ufqqa qadar yorishib ketgandek bo'ldi. Jinoyatlarning mohiyati va kelib chiqishi men uchun hal bo'lgan edi. Jinoyatchilar jinoyatchi bo'lib tug'iladilar”, deb yozgan edi u dastlabki ilmiy ishlaridan birida.

Ch. Lombrozoning fikricha, jinoyat xuddi insonning tug'ilishi va o'lishi kabi tabiiy va zaruriy hodisa, jinoyatchilikning kelib chiqishi biologik holat. U o'zining “Jinoiy odam”, “Jinoyat, uning sabablari va davolash vositalari” nomli asarlarida tug'ma jinoyatchilikning mavjudligi haqida yozadi. U jinoiy xulqning kelib chiqishining asosiy sababi shaxsning anatom-fiziologik anomalliligiga va psixik xususiyatlariga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. U jinoyatchilik tug'ilish, kasallik va o'lim singari tabiiy biologik jarayon ekanligini, kishilar jinoyatchi bo'lib shakllanmaydilar, balki jinoyatchi bo'lib tug'iladilar hamda jinoyatchi shaxsi tug'ma individual psixo-fiziologik tashqi ko'rinishga ega bo'lishini [5] ta'kidlagan.

Shuningdek, uning ta'kidlashicha, tug'ma jinoyatchilar maxsus antropologik, fiziologik va ruhiy belgilarga ega bo'lib, ular barcha jinoyatchilarning 35 foizini tashkil etadi. U inson bosh suyagi, bo'yi, og'irligi va boshqa a'zolarini o'lchash orqali kishida jinoyatchiga xos bo'lgan belgilarni aniqlash mumkin deb hisoblaydi. Keyinchalik, u jinoyatchilikni keltirib chiqaradigan omillarni tasniflab, 16 guruhga ajratadi (*masalan, metereologik, geografik, iqtisodiy, irqiy va boshq.*).

Ch. Lombrozo tug'ma jinoyatchilardagi jinoyatchilikning oldini olish ularni bir umrga jamiyatdan ajratish yoki jismonan yo'q qilib yuborishdan iborat, deb hisoblaydi. Uning bu nazariyasi keyinchalik fashizm davrida davlat siyosatiga aylandi. Albatta, tug'ma jinoyatchilar to'g'risidagi nazariyaning birinchi asoschisi Ch. Lombrozo emas edi. Biz yuqorida ko'rsatgandek, frenolog F.Y. Gall tug'ma jinoyatchilar haqida bayon qilgan edi. Ammo uning tug'ma jinoyatchilar haqidagi nazariyasi keng tarqalmagan.

Keyinchalik Ch. Lombrozo jinoyatchilikning ijtimoiy sabablari, obyektiv muhit sharoiti ta'sirida jinoyatchiga aylanadigan shaxslar guruhi haqida aytgan bo'lsa-da, lekin tug'ma jinoyatchilar mavjudligi fikridan voz kechmadi.

Ch. Lombrozoning nazariyasi asosida jinoyatchilik va uning sabablari to'g'risida turli oqimlar paydo bo'la boshlaydi. Hozirgi kunda ham jinoyat sodir etishga moyillik tug'ma xususiyat ekanligining tarafdorlari oz emas. Mazkur nazariya tarafdorlarining fikricha, ko'pgina ruhiy xususiyatlar avloddan-avlodga o'tadi. Bu, o'z navbatida, jinoyat sodir etishga moyillikka ham tegishlidir, deb hisoblaydilar.

Ushbu yo‘nalishning kriminologik nazariyalarida jinoiy xulq-atvor insonni jinoyatga undovchi biologik xususiyatlar bilan bog‘liq deb fikr yuritilgan. Bu borada jinoyatchining jinoyat sodir etishga biologik moyilligi mavjud va ushbu xususiyatni insonda yo‘q qilib bo‘lmaydi, degan fikrlar mavjud bo‘lgan. Ushbu yo‘nalishdagi bir qator mualliflar jinoyatchilarga nisbatan turli ko‘rinishdagi choralarni qo‘llash kerak deb tavsiyalar ishlab chiqishgan.

Shulardan biri kastratsiya (bir umrga ozodlikdan mahrum qilish, hayotdan mahrum qilish kabi) jazo turlarini qo‘llashdir.

Bunda asos qilib sodir etilgan g‘ayriijtimoiy xatti-harakatlar emas, balki uni sodir etishga bo‘lgan moyillik, ya‘ni biologik moyillik inobatga olingan. Biroq mazkur yo‘nalish tarafdorlarining hammasi ham bunday og‘ir choralarning tarafdorlari bo‘lmagan, aksincha “agar shaxs biologik jihatdan shunday moyillikka ega bo‘lsa, unda jamiyat ham ularga og‘ir kasalga chalinganlar sifatida qarashi kerak”, deb hisoblashgan.

Ikkinchi yo‘nalish, sotsiologik yo‘nalishga fransiyalik Ogyust Kont (1798–1857) asos solgan. Bu yo‘nalish tarafdorlarining g‘oyaviy asoslari sotsiologiya fanidan kelib chiqqan. Yo‘nalish namoyandalari tariqasida F.List (Germaniya), E.Ferri (Italiya), M.V.Duxovnyy, I.Ya.Foniskiy, S.V.Pozdnishev (Rossiya)larni keltirish mumkin.

Ushbu olimlar ma‘lum darajada biologik faktorlarni rad etmasalar-da, jinoiy xatti-harakatlar ijtimoiy jihatdan asoslangan deb hisoblab, o‘z g‘oyalarini ilgari suradilar va XIX asrning oxirlarida sotsiologik tadqiqotlar usullari qo‘llanila boshlangan.

Shundan so‘ng ko‘p davlatlardagi jinoyatlar statistikasi va jinoyatchi shaxslarga nisbatan qo‘llaniladigan jinoiy jazolar tizimi, shuningdek, jinoyatchi shaxslar kontingenti ilmiy jihatdan o‘rganilib, tahlil qilina boshlangan. Shular asosida jinoyatchilik sabablari bo‘yicha ro‘yxat tuzilib, ularning mohiyatini o‘rganishga harakat qilingan. O‘tkazilgan bir tadqiqot keyingisi uchun jinoyatchilikning bir qancha omillarini aniqlashga turtki bergan va imkoniyat yaratgan, bu avvalo sotsiologik yo‘nalishlarda amalga oshirilgan.

Jinoiy xulq-atvorning aniq sotsiologik konsepsiyalari paydo bo‘lib, ularning ayrimlari sotsiologik (ijtimoiy) nazariyaga asoslangan bo‘lsa, ba‘zilari sotsiologik (ijtimoiy) psixologiyaga asoslangan.

Bugungi kundagi kriminologiyada esa jinoyatchilikning sabablari sifatida jamiyat hayotining iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, mafkuraviy, huquqiy va boshqa bir qator sohalaridagi kamchiliklar inobatga olinadi. Bu yondashuv Ikkinchi jahon urushidan keyin avj olib, jinoyatchilik, avvalo, qashshoqlik, ishsizlik, ayrim ijtimoiy guruhlar orasidagi tengsizlik kabi omillar natijasida kelib chiqadi, deb xulosa qilingan.

1884-yilda italiyalik kriminolog Rafael Garofaloning “Kriminologiya” [7] nomli kitobi chop etilgan. Bu kitob uch qismdan iborat bo‘lib, unda jinoyatchilik, jinoyatchi va jazo masalalari yoritilgan.

R. Garofalo o‘z tadqiqotlarida kambag‘allik, qashshoqlik bilan jinoyatchilik o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik borligini ta’kidlaydi.

Avstriyalik kriminalist va kriminolog Gans Gross (1847–1915) 1893 yilda nashr ettirgan “Sud tergovchilari uchun qo‘llanma” asarida politsiya va tergov organlarining jinoyatchilik haqidagi umumlashtirilgan ma‘lumotlarini tahlil qilib, kriminologiya va kriminalistika fanlarining uzviyligini qayd etadi.

Yuqorida bayon qilinganlarning barchasi kriminologiya hali mustaqil fan sifatida shakllanmagan davrda kriminologik ijtimoiy hodisalar to‘g‘risidagi turli xil fikrlar, qarashlar edi, xolos.

Ilm-fanning rivojlanib borishi bilan kriminologik ta’limotlar ham rivojlana bordi. Qadimdan

hozirgi vaqtgacha ko‘plab olimlar kriminologik ijtimoiy hodisalar bilan bog‘liq muammolar ustida tadqiqotlar olib bordilar va kriminologiya rivojlanishiga katta hissa qo‘shdilar.

Jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi jinoyatchilik bilan bog‘liq muammolarni o‘rganish hamda jinoyatlar profilaktikasining samarali choralarini ishlab chiqish masalasi insoniyatning eng ilg‘or qismini, ayniqsa, ijtimoiy-tabiiy fanlar turli sohalarining namoyandalari (*siyosatchilar, faylasuflar, ruhiyatshunoslar, tibbiyot olimlari, huquqshunoslar va boshq.*)ni har doim qiziqtirib, tashvishga solib kelgan [3].

Shuning uchun ham taraqqiyotning har bir davrida jinoyatlarning oldini olish choralari jamiyatdagi mavjud fan-texnika yutuqlari asosida qo‘llanilganligini va zarur ilmiy-nazariy asoslarga ega bo‘lganligini ko‘rish mumkin.

Jinoyatchilik bilan bog‘liq mavzularda badiiy asar yaratgan yozuvchilarning asarlaridagi jinoyatchilik, jinoyatchining shaxsi va ichki kechinmalari bayon etilgan badiiy lavhalar ham jamiyatda jinoyatchilik bilan bog‘liq muammolar xususida zarur xulosalar shakllanishiga yordam berib kelgan.

Jinoyatchilikni ilmiy bilishga bo‘lgan qiziqish va shu yo‘nalishdagi g‘oyalarga sodiqlik, jinoyatchilikka taalluqli qaysi muammoni ko‘rib chiqish bilan bog‘liq bo‘lmasin, kriminologiya fanini nazariy jihatdan to‘ldirib bordi. Shu bilan birga, jinoyatchilikning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ilmiy tadqiqot obyektiga aylanishi unga qarshi kurash amaliyotini takomillashtirishga imkon yaratdi.

Jinoyatchilik bilan bog‘liq muammolarga har bir olim o‘z mutaxassisligi nuqtai nazaridan yondashgan holda jinoyatchilik, uning sodir etilishi sabablari va bunga imkoniyat yaratib berayotgan shart-sharoitlar, jinoyatchi shaxsi, jabrlanuvchi shaxsi hamda jinoyatlar profilaktikasi to‘g‘risida o‘z nazariyalarini yaratganlar. Bu esa, tabiiyki, jinoyatchilikni ilmiy bilishda zarur manba bo‘lib xizmat qilgan. Olimlarning fikrlari hozirgi kunda ham jinoyatchilik muammosini o‘rganishda o‘z qimmatini yo‘qotmagan.

Buni mutafakkirlarning quyidagi fikrlari misolida ham ko‘rish mumkin:

- “Jinoyatga baha bo‘lsa bas” (yunon faylasufi Aristotel (mil. av. 384/383–322/321);
- “Jazo bermaslik jinoyatga katta rag‘batdir” (rim faylasufi Siseron Mark Tuli (mil.av. 106–43);
- “To‘g‘ri yo‘lga qadam qo‘yishning birinchi sharti aybga iqrar bo‘lishdir” (rim yozuvchisi Seneka Luyiy Anney (mil. av. taxm. 4–65);
- “Nima uchun odam o‘z aybiga iqrar bo‘lmaydi? Chunki u hamon o‘sha ayblari sirtmog‘idadir. Bu xuddi uyqudagi odamdan tushini gapirib berishni talab qilganday gap” (Seneka Luyiy Anney);
- “Jinoyatchi ba‘zan jazodan qutulib qolishi mumkin, ammo jazo dahshatidan qutula olmaydi” (Seneka Luyiy Anney);
- “Kimki jinoyatning oldini olishga imkoni bo‘la turib, uni qilmasa, u jinoyatni rag‘batlantiradi” (Seneka Luyiy Anney);
- “Bir jinoyat ikkinchisiga yo‘l ochadi” (Seneka Luyiy Anney);
- “Yaramas odamlar jazodan qo‘rqanlaridan, yaxshilar esa ezgulikka mehr-u oqibatlari tufayli yomon ishlardan o‘zlarini saqlaydilar” (rim shoiri Yuvenal Desim Yuniy (taxm. 60–127);
- “O‘z aybiga iqrar bo‘lmaslik – aybni ko‘paytirish demak” (rus yozuvchisi Lev Nikolayevich Tolstoy (1828–1910);
- “Fuqarolarning o‘zaro bir-birini nazorat qilishi jinoyatni bartaraf etadi” (fransuz yozuvchisi Onore de Balzak (1799–1850);
- “O‘g‘irlashga imkon yaratish o‘g‘rini tug‘diradi” (ingliz faylasufi Frensis Bekon (1561–1626);

• Qing'irliklar bilan oshna tutingan odam, o'sha qing'irliklarning asiridir" (Amerika yozuvchisi Teodor Drayzer (1871–1945).

Insoniyat tarixida XIX asr turli fan sohalarida katta kashfiyotlar asri hisoblanadi. Shu bilan birga, yirik ishlab chiqarishning shakllanishi ilg'or mamlakatlarda aholi ko'pchilik qismining ishlab chiqarish sanoatiga jalb qilinishi bilan bog'liqdir. Yangi ishlab chiqarish munosabatlarining shakllanishi insoniyat uchun juda katta foyda keltirishi bilan birga, ijtimoiy munosabatlardagi ziddiyatlarni ham chuqurlashtirib yubordi. Bu, o'z navbatida, jinoyatchilikning ham o'sib ketishiga olib keldi. Jinoyatchilikka qarshi kurash masalasi jamiyatning muhim vazifalaridan biriga aylandi.

Ijtimoiy munosabatlarning beqiyos darajada murakkablashib borishi va shunga muvofiq jinoyatchilikning ko'payib borishi bu salbiy ijtimoiy hodisaga qarshi kurashni kuchaytirishni ham taqozo qilar edi. Bu esa jinoyatchilikni har tomonlama va chuqur o'rganish zaruratini yuzaga keltirdi. Shu tufayli XIX asrning o'rtalari va ikkinchi yarmida jinoyatchilikni o'rganish sohasida ko'plab tadqiqotlar, jumladan, falsafiy, siyosiy, huquqiy tadqiqotlar bilan bir qatorda, antropologik, statistik, ijtimoiy-huquqiy tadqiqotlar ham olib borila boshlandi.

Natijada, XIX asrning oxirida kriminologiya mustaqil fan tarmog'i sifatida shakllandi. XX asrda esa bu fanning tadqiqot obyektiga taalluqli tizim yaratildi.

Dastlab, bu fan jinoyat antropologiyasi, jinoyat sotsiologiyasi deb aytilgan bo'lsa-da, keyinchalik kriminologiya mustaqil fan tarmog'i sifatida rivojlanib bordi.

O'ylaymizki, kriminologik ta'limotlar doirasida jinoyatlar profilaktikasiga oid samarali ilmiy-nazariy va amaliy tavsiyalar yaratish muhimdir, chunki kriminologik ta'limotlar ilmiy-nazariy jihatdan boyitib borilmasa, jinoyatchilikka qarshi kurashishda zarur vazifalarni bajara olmaydigan, rivojlanishdan to'xtab qolgan fanga aylanib qoladi.

Bugungi kunda kriminologiya fani jinoyatchilikka qarshi kurashishni ta'minlashda ilmiy-nazariy tavsiyalar manbai bo'lib qolmoqda. Bir so'z bilan aytganda, mazkur fan davr talabiga ko'ra o'zining yangi rivojlanish bosqichiga o'tmoqda.

Binobarin, kriminologiya fan sifatida vujudga kelgan davrdan buyon o'tgan vaqt ichida jamiyat hayotida nafaqat ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, balki shu bilan bog'liq holda, kishilarning dunyoqarashi, ongida ham yangicha fikrlashlar yuzaga kelganligini ko'rish mumkin. Tabiiyki, bu holat kriminologiya faniga ham davr talabi asosida yondashishni taqozo etmoqda.

Bu esa kriminologlar tomonidan jamiyat uchun yot bo'lgan qilmish (jinoyat)ning tor ma'nodagi huquqiy tushuncha emasligi va unga ijtimoiy hamda psixologik tushuncha sifatida ham qarash e'tirof etilganligini ko'rsatadi. Bu holat insonning qilmishiga yangi ilmiy nuqtai nazardan yondashish omilini yuzaga keltirdi hamda jinoyatchilikning huquqiy jihatdan belgilangan chegaradan chetga chiquvchi sabab va ularga imkon berayotgan shart-sharoitlarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlar jinoyatchilikka qarshi kurashdagi asosiy yo'nalish ekanligi va umuman, jinoyatchilikka qarshi kurashishdagi bu yo'nalishlarning murakkabligi, shu bilan birga, xilma-xil bo'lishini isbotlash kabi muammolarga yangicha yondashishga e'tibor qaratildi.

Bugungi kunda kriminologiya fanining jinoyatchilikka qarshi kurashish amaliyotidagi ahamiyati tobora oshib, fanning ilmiy tavsiyalari asosida ishlab chiqilgan ilg'or tajribalar jinoyatchilikka qarshi kurash borasida muhim qarorlarga kelishga imkon yaratmoqda.

So'nggi yillarda kriminologiya sohasi plyuralistik nuqtai nazardan rivojlanib, ilmiy tadqiqotlar muayyan muammo va yo'nalishlar bo'yicha ixtisoslashdi. Bu esa ilmiy xulosalarning amaliy qiymatini oshirmoqda, profilaktika tizimini isloh qilish va uni samarali tashkil etishga xizmat qilmoqda. Mazkur jarayon nafaqat huquqni muhofaza qilish organlari faoliyati, balki jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Hozirgi kunda jinoyatchilikka qarshi kurashish amaliyoti jinoyatchilikni nazariy jihatdan tubdan o'rganish orqali ilmiy tashxis qo'yish yanada dolzarb ahamiyat kasb etgani bois umuminsoniy qadriyatlar va inson huquqlari asosiy o'ringa qo'yilayotgan bugungi davrda kriminologiyaning muhim muammosi islohotlar yo'liga to'siq bo'layotgan salbiy hodisalarni ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish, bu hodisalar samarasi o'laroq, kelajakda qanday o'zgarishlar bo'lishi mumkinligini prognoz qilib, jinoyatchilikka qarshi samarali choralar ishlab chiqishdan iborat.

O'zbekistonda mustaqillikdan keyin jinoyatchilikning oldini olish sohasida kriminologik g'oyalar tizimli ravishda rivojlandi va bosqichma-bosqich takomillashdi. Ilmiy qarashlar avvalo amaliyotdagi ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan bo'lsa, keyinchalik ular nazariy jihatdan boyib, milliy kriminologiya maktabining shakllanishiga olib keldi. Jinoyatchilikning sabablari, shart-sharoitlari, xavf omillari, viktimologik omillar va huquqbuzarliklar profilaktikasi subyektlari faoliyatini tahlil qilish borasida yangi yondashuvlar paydo bo'ldi.

Respublikamizda iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohalar, davlat boshqaruvi tizimiga sun'iy intellekt texnologiyalari jadal sur'atlar bilan kirib kelayotgan bir paytda zamonaviy tahdidlardan himoya qilishda kriminologik tadqiqotlar muhim rol o'ynaydi. Sun'iy intellekt imkoniyatlari bilan bir qatorda raqamli jinoiy tahdid va xavotirlar ham bor. Shu munosabat bilan kriminologiya fani doirasida "Raqamli kriminologiya", "Jinoyatchilikni prognoz qilishda sun'iy intellektning roli", "Axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarning oldini olishda sun'iy intellektning o'rni" va "Kriminologik faoliyatga sun'iy intellekt va zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etishda xorijiy davlatlarning ilg'or tajribalari" kabi mavzularda tadqiqotlar olib borilishiga jiddiy ahamiyat qaratilishi zarur.

Foydalanilgan manbalar / References

1. Abdurasulova Q.R., Zakirova A.G, Ismailov I. va boshq. Kriminologiya: Darslik – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2023. – 318 b.
2. Zaripov Z.S., Pulatov Yu.S., Avanesov G.A va boshq. Kriminologiya: Darslik / prof. Z.S. Zaripov tahriri ostida. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2006. – 474 b.
3. Ismailov I., Abdurasulova Q.R., Fazilov I.Yu. Kriminologiya fanining shakllanishi, rivojlanishi va hozirgi holati: O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2014. – 57 b.
4. Гегел Г.Ф. Работы разных лет: В 2-х т. – М., 1973. – Т. 2. – С. 107.
5. Чезаре Ломброзо. «Преступный человек». [хтttps. www.боокс.гоогие.со.уз](https://www.google.co.uz).
6. Кетле А. Человек и развитие его способностей. – СПб., 1865. – С. 7-8.
7. Гарофало, Рафаеле. Ин: Википедия [Интернет]. 2023 [ситед 2024 Апр 3]. Аваилабле фром.
8. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Platon>.
9. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Arastu>.
10. https://uz.wikipedia.org/wiki/SharlLuide_Monteskye.
11. https://uz.wikipedia.org/wiki/Bekkaria_Chezare;
12. https://ru.wikipedia.org/wiki/Marat_Jan-Pol;
13. https://uk.wikipedia.org/wiki/Adolf_Ketle;
14. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Gall,FransYozef>.